

САВЕЗ КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ И РЕЛИГИЈА

са освртом на законску регулативу и праксу

Питања односа Комунистичке партије, доцније Савеза комуниста Југославије према религији било је актуелно код идеолога партије, али и теоретичара, пре свега марксиста, као и социолога и политиколога.² Ставови идеолога Комунистичке партије, нарочито у првом периоду после Другог светског рата, разрађивани су у партијским комитетима и слати као директиве у ниже партијске организације. Различите политичке партијске школе обавезно су имале у свом програму питања дефинисања религије и начине борбе против ње, а посебно је расправљано о непријатељској активности клера и свештенства појединих верских заједница против новог друштвеног поретка - „социјализма“.

Идеологија радничке класе која је била на власти у социјалистичкој Југославији осмишљавана је и усмеравана од Комунистичке партије која је сматрана авангардом и одлучујућим креатором политике. Своју политичку улогу Комунистичка партија темељила је на марксизму-лењинизму као научном и теоријском оквиру који је давао опште али и посебне и појединачне смернице друштвеног живота и развоја. Марксизам је био путоказ и давао је визију друштва и његовог напретка. Додуше, у југословенском друштву марксизам је имао своје епизоде, од догматског и псеудомарксизма, до аутентичног, либералног, праксисовског, итд. Имајући у виду да је марксизам у социјалистичкој Југославији био путоказ

¹ Др Томислав Бранковић, научни сарадник, Министарство вера, Београд.

² У литератури о односу КПЈ према религији, пре Другог светског рата, често је навођен Титов чланак „Комунисти и католици“ из 1936. године објављен у листу „Пролетер“ у коме се указује на становиште партије о националној и верској толеранцији као и о бесмислености расправа о постојању Бога, већ о потреби уједињења свих демократских и мирољубивих покрета за мир пред нарастајућом опасношћу од фашизма. Такође су код бројних аутора, пре свега, историчара (Дедијер) присутне теме о актима у току НОБ у којима се говори о слободи вероисповести. О томе видети код Р. Самарчића у *Религија и положај вјерских заједница у СФРЈ*, Београд, 1984.

за деловање социјалистичких снага, потребно је укратко назначити однос марксизма према феномену религије и деловању верских заједница.

Марксизам као критичка теорија капиталистичког друштва разматрао је феномен религије и религиозности у грађанском друштву и конципирао пројекат будућег социјалистичког друштва. Може се рећи да марксизам феномен религије посматра из угла класног друштва, с материјалистичког становишта и уз примену историјског метода истраживања. Извориште религије налази у отуђењу човека, прво од себе самога, а затим и од других људи и на крају од самог друштва. Марксизам превазилази дотадашње просветитељске критике религије, као и вулгарно–марксистичке које су религију и религиозност везивале за људско незнање и заблуду. Марксизам религију ставља у историјски оквир, укључујући друштвено и економско окружење које се мења, развија и тиме производи религиозну свест, или доводи до њене промене. Религија је, према марксистичком поимању, човеков производ, а да он највећим делом тога није свестан. Овај марксистички став није настао као однос према Богу, већ такав став према творцу и креатору проистиче из става према човеку и његовој историји. “Религија не значи за нас више основу, него само још феномен световне ограничености. Стога ми објашњавамо религиозну ограниченост слободних грађана из њихове световне ограничености. Ми не тврдимо да они морају превладати своју религиозну ограниченост да би превладали своју световну ограниченост. Ми тврдимо да ће превладати своју религиозну ограниченост чим превладају своју световну ограниченост.”³ Овај став се може сматрати темељном поставком марксистичког одређења према религији. У марксистичкој литератури и пракси Комунистичке партије и других друштвено–политичких организација (Социјалистички савез, Савез омладине, Савез синдиката) често се употребљавала кованица марксистички атеизам. У пракси је то довођено до вулгарности јер су изворни текстови превиђани. У том смислу може се рећи да је тај термин погрешно тумачен јер марксизам себе не одређује у односу на Бога него на отуђеног човека. Међутим, као што је већ речено, у пракси је често поистовећиван однос према религији односом према цркви. Како је однос Комунистичке партије према цркви био условљен различитим искуством и историјским догађајима, пре рата и у току Другог светског рата, дошло је до преплитања марксистичког погледа на свет, који је у првим послератним годинама углавном црпен из актуелних совјетских лењинистичко–марксистичких тумачења религије, односно заснивања научног атеизма. О одређењу научног атеизма у Совјетском Савезу и његовим различитим и многобројним испољавањима као и о критеријумима разврставања говори Драгољуб Ђорђевић у чланку *Научни атеизам и атеистичко васпитање: једна правовремена крити-*

³ Видети К. Маркс, *Прилог јеврејском питању*, Дело, Том 3, Београд, 1972, страна 125.

ка.⁴ Атеизам се у совјетској религиологији постулира као један од основа Марксове концепције света, наводи Ђорђевић, и додаје да се ретко помиње могућност пропитивања веродостојности таквог тумачења Маркса, осим у случајевима када се критикује неки страни аутор. “Не схвата се да је потребно *правити разлику* између проглашавања атеизма основом Марксовог погледа и дискусије о карактеристикама његовог атеизма. Оба чина су за совјете беспоговоран, за већину других последњи је легитиман. Тако се другим поступком извлаче *базични* принципи Марксовог (марксистичког) атеизма, као:

1. оцена религије као свеукупности идеја поређаних зависношћу човека од стихијних сила природе и њему туђих социјалних услова живота;
2. објашњење везе између религије и интереса реакционарних класа, заинтересованих за овековечење религиозних и социјалних илузија;
3. схватање чињенице да је борба са религијом у првом реду борба са оним друштвено-економским поретком који она одражава у изврнутом виду;
4. закључак да се укидање религије јавља једном од главних претпоставки ослобађања делатне активности маса за измену земаљског живота.”⁵

Имајући у виду комплексност истраживачког приступа совјетском поимању атеизма, посебно научног атеизма, компаративном анализом може се доћи до закључка да је однос према религији и цркви Комунистичке партије Југославије, доцније Савеза комуниста Југославије, у пракси био да су постојали помешани ставови изворног марксизма, али у већој мери догматски, лењинистичко-марксистички, и најчешће административно-прагматични ставови који су одговарали тренутном распореду политичких снага у држави или на нижим нивоима власти. Осим тога, овај однос био је условљен стањем у партији, држави, међународном положају Југославије, стањем у цркви и др. У том смислу може се рећи да је и у самој законодавној пракси која се односила на нормирање правног положаја цркве, као и на питања верских слобода и права грађана превладавао атеистички прилаз, односно прилаз који се једино и искључиво одређивао у односу према Богу. Сматра се да је овај приступ имао превагу због негативног искуства радничког покрета у Југославији између два светска рата али и у току Другог светског рата у односу на већину црквених делатника који су заузели негативан став према НОП–у. Процес атеизације који је почео одмах после завршетка Другог светског рата, поред тога што је декларативно имао значајну улогу у етблирању и легити-

⁴ Видети *Искушења атеизма*, приредио Драгољуб Б. Ђорђевић, Градина/ЈУНИР, Ниш, 1997. Посебно су утемељена два Ђорђевићева текста “Искушења атеизма” и “Научни атеизам и атеистичко васпитање: једна правовремена критика”.

⁵ *Искушења атеизма*, Ђорђевић, Драгољуб “Научни атеизам и атеистичко васпитање: једна правовремена критика”, Градина/ЈУНИР, Ниш, 1997, страна 150.

мисању новог друштвеног система, развијао се у односу према црквама најмање на два нивоа: 1) деполитизација свих верских заједница; 2) потискивање идеје о идентификацији верског и националног код историјских и традиционалних цркава и верских заједница (Српска православна црква, Католичка црква, Исламска верска заједница). Проучавањем и истраживањем учинака процеса атеизације и доцније секуларизације у Југославији уочена је чињеница да је православље било најмање отпорно на ове токове, док је нпр. на подручју католицизма тај процес био знатно мањи.⁶ Процес атеизације и секуларизације знатно је мањи био и код протестантског живља због тога што протестантске верске заједнице чврсто укључују своје припаднике у верски живот заједнице: присуством на богослужењу, познавањем верске доктрине, укључивањем у мисионарски или каритативни и хуманитарни рад. Протестантске заједнице су такође биле мање значајне и са становишта везаности за националну и верску идентификацију. Како је Немачка евангеличка црква практично после Другог светског рата престала с радом, Словачка и Словеначка евангеличка црква и Реформатска хришћанска црква, као националне цркве Словака, малог броја Словенаца и Мађара, биле су степеноване у зоне секундарне опасности за нови друштвени поредак.

Скуп темељних ставова и путоказ који је био неприкосновен за успостављање односа према религији, цркви и питањима верских слобода грађана био је Програм Савеза комуниста Југославије. Тај програм имао је великог значаја за бројно чланство ове једине партије и за све друге друштвено–политичке организације. Он је био својеврсна Библија за своје “вернике”. У том програму било је речи и о односу према религији, цркви и верујућим грађанима. “Доследно заступајући свој марксистички материјалистички поглед на свет, југословенски комунисти знају да се религија, која се рађа и одржава у одређеним историјским условима материјалне и духовне заосталости људи, не може отклонити административним средствима, већ непрекидним развијањем социјалистичких друштвених односа, ширењем научних сазнања и општим подизањем људске свести, чиме се прогресивно остварује човекова стварна слобода и ликвидирају материјално–духовни услови за разне заблуде и илузије.

Марксизам као поглед на свет и идејна основа практичне делатности комуниста, неспојив је с било каквим религиозним убеђењима. Стога припадност Савезу комуниста Југославије не допушта никакво религиозно веровање. Борећи се идејним средствима против сваке врсте предрасуда, и ослањајући се при том на тековине природних и друштвених наука, комунисти у исто време поштују право грађана Југославије да припадају или не припадају једној од верских заједница признатих Уставом и законима, као и да практички врше своје религиозне обичаје и да

⁶ Благојевић, Мирко, *Религија и црква у трансформацијама друштва*, Београд, 2005, страна 179.

због свог религиозног убеђења и вршења религиозних обичаја не носе никакве последице у својим друштвеним и политичким правима. Комунисти ће се при том одлучно супротстављати свим покушајима да се религиозна осећања искористе у политичке сврхе или да црква буде упориште антисоцијалистичких снага.

Сматрајући верска осећања личном и приватном ствари сваког грађанина, комунисти су за доследну примену принципа слободе вероисповести, и за доследно остваривање начела о одвајању цркве од државе и школе од цркве.⁷ Наведени део из Програма Савеза комуниста Југославије који се односио на област религије, цркве и верских слобода грађана укључивао је више идеолошких и просветитељско–материјалистичких ставова који нису имали неко веће утемељење у Марксовим ставовима, иако су важили за марксистичке. Поменути просветитељски погледи на религију, као и догматски ставови о религији и цркви доводили су у пракси до различитих проблема, нејасноћа у тумачењу појединих животних проблема грађана који су били из области вере или практиковања верских обреда. Поједини ставови из Програма, тумачени на вулгаран начин, пресликавали су совјетску праксу из Лењиновог и Стаљиновог периода. С друге стране нека одређења из овог програма омогућавала су напреднијим снагама у комунистичком покрету да феномену религије приступају либералније и да у испољавању религије виде исконску тежњу човека за Богом и спасењем. Без обзира на то што је циљ указивања на потребу да се уочава изворно Марксово гледање на религију или догматско–марксистичко одређење овог феномена био да пружи основу за препознавање других идејних или идеолошких опредељења, увођење марксизма у средње и више школе у Југославији, средином седамдесетих година, довело је до велике полемике у друштву, као и примедби верских заједница. Ово питање изазвало је интересовање јавности и довело до значајне политизације јер су различите друштвене и интересне групе, институције и сами грађани о томе имали супротстављена мишљења. Неки политички радници из редова Комунистичке партије сматрали су да ће на тај начин доћи до дефинитивног обрачуна с религијом. Представници верских заједница указивали су на могућност нарушавања верских слобода и права грађана, док је међу неким просветним радницима преовладало мишљење, према коме религиозни грађани не могу бити предавачи у школама. Други нису имали ништа против, али су сматрали да просветни радник мора да излагање градива ис свог предмета обавља према програму и да не уноси теолошке или црквене садржаје у наставу.

Просвета није била једина област у којој је успостављан и строго поштован критеријум одвојености цркве и државе, односно цркве и школе. Слично је било и у области културе и средстава јавног информисања. Цркви и различитим вер-

⁷ Програм Савеза комуниста Југославије, Београд, 1962. година.

ским организацијама није било места у гласилима, радију или на ТВ станицама. Верске заједнице су једино могле своје посланице поводом великих верских празника објављивати само у својим гласилима. Није се могло замислити да верски поглавари тим поводом упуте поруку верницима на државној телевизији или радију. У споменутом периоду једино су неке протестантске цркве могле да се огласе путем радија, али на радио-станицама из иностранства које су им уступале одређено време да емитују свој програм на језицима народа Југославије.

Након завршетка Другог светског рата нова власт у Југославији настојала је да санира, у целини гледано, затечено неповољно стање. Наиме, већина водећих верских заједница подржавала је војне формације које су биле губитници у рату. Такође то су били идеолошки неистомишљеници, а слободно се може рећи, непријатељи идеологији која је изашла као победник. У тој ситуацији Комунистичка партија Југославије и нова власт која је настајала и изграђивала државни апарат настојала је да се ослони на ону мањину свештенства која је подржавала народноослободилачку борбу, симпатисала је или била неутрална, односно није се јавно испољавала као припадник поражених снага. Истовремено, с водећим верским заједницама сарадња је успостављана на нижем нивоу, а затим и на највишем нивоу.⁸

Изузетно важан правни акт, Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора, донело је Председништво АВНОЈ-а 24. маја 1945. године. Закон је донет да би се заштитила национална и верска права грађана ДФЈ, а посебно њихов равноправан положај. Нарушавање националне, верске или расне припадности оштро се кажњавало и сматрано је кривичним делом упереним против братства и јединства народа. За ово дело биле су предвиђене казне затвора, казне губитка националне части, до смртне казне. "По члану 5, изазивање и распиривање верске мржње било је кажњиво као и изазивање расне и националне мржње. Међутим, научна критика религије уопште и критика неисправног рада верских представника и црквених службеника, није се сматрала изазивањем верске мржње. Сматрало се отежавајућом околности ако изазивање и распиривање верске мржње чине црквени представници."⁹ Да би се пратила сложена проблематика односа с верским заједницама и усмеравао њихов рад у правцу очувања верске толеранције и избегавања инцидената на овом подручју приступило се формирању верских комисија, које су већ имале одређена искуства из ратног периода. Уочавајући сложenu међународну ситуацију, поготову чињеницу да је већина верских заједница имала своје централе у иностранству, од Католичке цркве до протестантских заједница, као и ровиту ситуацију у земљи и потребу да

⁸ Видети, И. Лазић, *Правни положај вјерских заједница у старој и новој Југославији*, у Зборнику Религија и друштво, Загреб, 1969, страна 231 и Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970 I*, Београд, 2002, страна 163-174.

⁹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970 I*, Београд, 2002, страна 171.

се с верским заједницама “ради” на њиховом усмеравању за прихватање новонасталих друштвених и политичких промена, приступило се образовању комисија за верска питања. Уредбом Владе Демократске Федеративне Републике Југославије 1945. године образоване су Савезна комисија за верска питања и републичке комисије за верска питања. Верске комисије биле су замишљене да као управно-политичко тело прате спровођење правних прописа који се тичу односа државе и верских заједница, да извршно-политичким телима подносе предлоге релевантне за односе државе и верских заједница, да расправљају с верским заједницама принципијелна питања из односа државе и верских заједница, да одржавају непосредне контакте с верским заједницама поводом решавања конкретних питања и др.¹⁰ Након тога образоване су среске и општинске комисије за верска питања. Циљ образовања верских комисија на нижим нивоима власти био је да се по дубини државно-управне власти остварује политика односа државе (партије) према верским заједницама и да се има увид у актуелна дешавања на терену.

Највиши државни акти донети у периоду од 1945. до 1991. године су три савезна устава (1946, 1963. и 1974. године). Споменути уставни садржали су одредбе које су регулисале питања верских слобода грађана и положаја верских заједница, као и односа државе према верским заједницама.

У првом послератном Уставу Федеративне Народне Републике Југославије, из 1946. године, у члану 25 пише:

“Грађанима је зајемчена слобода савести и слобода вероисповести.

Црква је одвојена од државе.

Верске заједнице, чије се учење не противи Уставу, слободне су у својим верским пословима и у вршењу верских обреда. Верске школе за спремање свештеника слободне су, а стоје под општим надзором државе.

Забрањена је злоупотреба Цркве и вере у политичке сврхе и постојање политичких организација на верској основи.

Држава може материјално помагати верске заједнице.”¹¹

У наредна два устава из 1963. и 1974. године измене које су извршене у члановима који се односе на нормирање верских слобода и положаја верских заједница нису суштинске природе. Реч је само о неким мањим терминолошким дотеривањима. Ове одредбе садржавали су и републички, а касније и покрајински уставни.. Што се тиче уставноправног регулисања овог питања, може се уочи-

¹⁰ И. Лазвић, *Правни и чињенични положај конфесионалних заједница у Југославији*, у “Вјерске заједнице у Југославији”, Загреб, 1970. година, страна 57.

¹¹ *Устав Демократске Федеративне Републике Југославије*, Београд, “Службени лист ФНРЈ”, Београд, 1948. година, члан 25.

ти да је остварен континуитет од формирања нове Југославије до њеног распада. Пракса се у различитим периодима битно разликовала од уставом прокламованих начела. Пажњу привлачи истраживање те праксе код различитих верских заједница, у појединим деловима земље. Сигурно је да однос према вери и свештенству непосредно после рата није могао наћи своје оправдање у уставним и законским одредбама. Међутим, фаворизовањем атеизма и револуционарних метода, у пракси су се догађале и такве ситуације да су свештенство и верници појединих верских заједница извргавани руглу, шиканирани на различите начине, сматрани грађанима другог реда и др. Такође је социолошки релевантно истражити како се свака од уставом загарантованих верских слобода или одредница о положају верских заједница или државној помоћи спроводила у пракси. По свој прилици, највише контроверзи је било са одредбом о злоупотреби вере у политичке сврхе, под којом се могла подразумевати свака активност која није била по вољи датом политичком тренутку или етапи у развоју социјализма. У том контексту намеће се разматрање питања ангажовања свештеника у удружењима свештеника, која су најчешће водила паралелну политику оној у званичној верској заједници, а често и дијаметрално супротну, диктирану од стране политичких фактора са циљем да се званична верска заједница држи у одређеном степену умањене аутономије у одлучивању или испољавању ставова о неким важнијим питањима верског живота. Штавише, у појединим етапама развоја југословенског социјалистичког друштва однос цркве, односно верске заједнице према свештеничком удружењу показивао је степен њене уклопљености у социјалистички поредак. Председници свештеничких удружења уживали су висок рејтинг у неким верским заједницама и неспорни друштвени статус.

Основни закон о правном положају верских заједница донет је 22. маја 1953. године, а проглашен Указом председника Републике 27. маја исте године.¹² У Закону су разрађена уставна начела везана за верске слободе грађана и положај верских заједница, утврђена права и дужности верских заједница, као и права и обавезе државних органа у заштити права верских заједница и заштити слободе савести и вероисповести грађана.

Законом се јемчи слобода савести и вероисповести грађана, а верско опредељење проглашава за приватну ствар човека. Утврђује се принцип одвојености Цркве од Државе и предвиђа слобода оснивања верских заједница, њихова пуна равноправност као и слобода у обављању верских послова и верских обреда.

У Закону се утврђује да грађани могу слободно оснивати верске заједнице и да им за то није потребно никакво одобрење. Довољно је само о оснивању обавестити надлежни државни орган за унутрашње послове у општини у којој

¹² Основни закон о правном положају верских заједница, "Службени лист ФНРЈ", број 22/1953.

се верска заједница оснива. То значи да је установљен систем пријаве, односно обавештења без икаквог одобрења надлежног државног органа. Ова новина је тумачена као широко демократска и она је пружила могућност великом броју мањих верских или квази верских заједница различитих религиозних оријентација да заснују свој рад.

Верским заједницама је омогућено да слободно и самостално утврђују своју верску организацију, бирају управу и вођство, постављају свештенство, врше верске обреде и друге црквене послове. Такође је предвиђено и омогућено да верске заједнице самостално управљају верским школама, изводе верску наставу у оквиру верске заједнице. Верска настава, односно верска поука може се слободно изводити у црквама, храмовима или другим просторијама које су за то одредиле верске заједнице. За похађање верске поуке у Закону је утврђено да је потребно одобрење оба родитеља, односно стараоца и пристанак малолетника. Општи надзор над радом верских школа врши држава. У складу са општим условима, верским заједницама је омогућено да граде и адаптирају верске објекте. Када је у питању ова законска одредба, може се рећи да је она дуго времена била чисто декларативне природе, а да је у пракси тек средином седамдесетих година, на пример, уз велика условљавања и одуговлачења дозвољено Српској православној цркви да започне изградњу прве послератне цркве у Београду, на Карабурми.

Верским заједницама је дозвољено да верске обреде и верске послове слободно обављају у богомољама и другим јавним просторијама које су саме одредиле за те потребе. Осим тога, обављање верских обреда је допуштено и у црквеним двориштима, гробљима или другим јавним просторима везаним за цркву, односно верску заједницу. Законом је прописано да се одређени таксативно набројани верски послови могу обављати и у становима грађана, на њихов захтев, на пример: освећење куће, исповест, крсна слава, причест, сахрана и др. Такође је предвиђено да свештеници могу, у складу с кућним редом, пружити верске услуге особама које се налазе у болницама, домовима стараца, интернатима или сличним заводима.

Одржавање литија, процесија или других верских скупова ван црквених простора може одобрити надлежни општински орган управе. Овај орган може, ако су у питању неке посебне околности заштите народног здравља или јавног реда, забранити одржавање верских скупова док трају околности због којих су наведене мере предузете. Законом је утврђено да верске заједнице могу издавати и дистрибуирати верску штампу на основу општих прописа о штампи.

Чланом 5 Основног закона забрањена је злоупотреба верских послова, верске наставе, верске штампе, верских обреда и испољавања других верских осећања у политичке сврхе. Такође је забрањено изазивање и распиривање верске нетрпељивости, мржње или раздора. "Смисао прописа овог члана састоји се

у деполитизацији конфесионалних заједница и свођења њихове дјелатности на задовољење вјерских потреба вјерника. Конфесионалне заједнице не могу било којим обликом своје дјелатности иницирати или усмјеравати политичку активност својих вјерника на бази вјерске припадности или у исту сврху злоупотребити њихово повјерење. Политичка активност сваког грађанина треба да буде резултат његовог мишљења слободног од сваког вањског утјецаја.”¹³ За наведену злоупотребу вере, у политичке сврхе у кривичном закону су биле утврђене казне.

Законом је било утврђено и да се грађанима не могу због верских уверења или због припадности некој вероисповести, верској заједници или због учествовања у вршењу неких верских обреда ограничити права која им припадају.

У члану 8 Закона утврђује се да су верске заједнице правна лица по грађанском праву и на основу тога су могле учествовати у правном промету јер је потврђено право епархијама, бискупијама, парохијама, жупама, манастирима и другим установама верских заједница да као правна лица могу остваривати права прописана по том основу.

У члану 9 Закона пише да свештеници могу оснивати свештеничка удружења на основу општих прописа о удружењима. “Свећеници свих вјерских заједница искористили су ову могућност, основали своје сталешке организације преко којих успјешно рјешавају низ питања и проблема (социјално осигурање, материјална помоћ сиромашнима, набавка потребних помагала за нормално обављање своје дјелатности, издавачка активност итд.). Овдје треба нагласити да су свећеничка удружења одиграла важну улогу у разбијању неповјерења између патриотски настројене масе вјерника и службене Цркве, што је створено познатим околностима и нереалним претензијама и прорачунима неких из руководећих црквених кругова у току народноослободилачког рата.”¹⁴

У Закону су била ближе разрађена питања самофинансирања верских заједница од прилога верника, такса и накнада за учињене верске услуге, прихода од зграда, помоћи из иностранства и других видова прихода. Регулисано је и питање финансирања верских заједница, материјалне помоћи друштвено-политичких заједница. Такође, утврђено је да се у одлуци друштвено-политичке заједнице о помоћи верској заједници може навести и сврха за коју се помоћ даје. Верске заједнице саме располажу додељеним средствима, а ако је помоћ дата за одређену сврху, од верске заједнице се може затражити извештај о утрошеним средствима. Затим, у Закону је регулисано и обављање појединих верских обреда-крштење, венчање и слично. Прописане су и санкције за непоштовање одређених одредби.

¹³ И. Лазич, *Правни и чињенични положај конфесионалних заједница у Југославији*, у “Вјерске заједнице у Југославији”, Загреб, 1970. година, страна 65.

¹⁴ Исто, страна 67.

Основни закон о правном положају верских заједница усаглашен је са Уставом из 1963. године, у марту 1965. године. Уставом из 1963. године допуштено је републикама да донесу своје законе о правном положају верских заједница, што оне нису учиниле већ су и даље наставиле да примењују Основни закон о правном положају верских заједница. Такво стање трајало је до 1971. године, када је донет уставни амандман XXXI на Устав СФРЈ, којим је надлежност у области односа са верским заједницама са савезне државе пренета на републике и покрајине.¹⁵ На основу овог уставног амандмана, 31. децембра 1971. године престао је да важи Основни закон о правном положају верских заједница. Од тог датума све републике и покрајине, осим Хрватске, прогласиле су дотадашњи Основни закон о правном положају верских заједница као свој закон. Требало је неколико година да републике и покрајине донесу своје иновирани законе о правном положају верских заједница. То је урађено у периоду 1976-1978. године.¹⁶ Тако су у републичком закону Србије поштрени услови за прикупљање прилога изван верских простора, у Закону БиХ подробније су прописивани услови за изградњу верских објеката, законима Словеније и Македоније изједначени су ученици верских школа са осталим ученицима итд. Општа карактеристика републичких и покрајинских закона о правном положају верских заједница донетих у периоду од 1976. до 1978. године била је да су пружали висок степен верских слобода и права верских заједница. У то време, када су закони донети, умногоме су попустиле стеге идеолошке државе из ранијег периода тако да је отпочела интензивнија изградња верских објеката, изградња верских школа, теолошких факултета итд. Међутим, ова изградња је у неким републикама и САП Косову била потпуно неконтролисана и непланска тако да се нпр. догодило да је Исламска заједница изградила енормно велики број џамија, месџида и зграда за друштвено окупљање верника. Закон о правном положају Републике Србије није усаглашаван са Уставом Републике Србије, донетим 28. септембра 1990. године. Закон је стављен ван снаге на заседању Скупштине Србије одржаном 5. марта 1993. године, што је објављено у "Службеном Гласнику Републике Србије", број 18/1993.

Посматрајући у целини период постојања друге Југославије, могу се уочити прелази и нијансе у односима државе према верским заједницама. Уставна и законска решења о слободи вероисповести и положају верских заједница била су у свим уставима и законима усаглашена и исказивала су висок степен демократи-

¹⁵ Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије са уставним амандманима и уставним законима, "Службени лист", Београд, 1971. година, страна 186.

¹⁶ Закони о правном положају верских заједница доношени су следећим редом: СР БиХ, "Службени лист", број 6/1976; СР Словенија, "Урадни лист", број 15/1976; САП Војводина, "Службени лист", број 18/1976, СР Црна Гора, "Службени лист", број 9/1977, САП Косово, "Службени лист", број 10/1977, СР Македонија, "Службени весник", број 13/1977, СР Србија, "Службени гласник", број 44/1977, СР Хрватска, "Службене новине", број 14/1978.

чности. Међутим, норма и законско слово знатно су се разликовали од фактичког стања и стварног положаја верских заједница. Изложени став се може доказивати указивањем на бројне чињенице из свакодневне комуникације државе и верских заједница. Тако, у првим годинама послератне обнове и изградње земље према верским заједницама је примењиван совјетски модел ригидног третмана религије, цркве и свештенства. Католичка црква је у то време сматрана непријатељем број један, док је Српска православна црква, такође, сматрана идеолошким противником који је мало мање опасан за државу.¹⁷ Ни друге верске заједнице у то време нису сматране потпуно безопасним. Протестантским заједницама је поред неких екстремности у учењу највише замеран контакт са централама у иностранству и евентуална могућност да послуже као погодан медиј за шпијунажу.

Сврха оснивања удружења свештеника била је да удружења постану најмериторнији фактор процене односа државе и верских заједница. Због тога што је уведен услов да држава преко свештеничких удружења компензира пензијско-инвалидско осигурање само члановима удружења долазило је до подвајања и незавидног положаја оних свештеника који нису желели да буду чланови свештеничког удружења. То се највише испољавало код католичких свештеника који су у најмањем броју пристајали да буду чланови удружења јер је оно имало атрибут подржаваоца државне политике и умногоме је било супротстављено званичној цркви.

Законско слово и пракса најбоље су се испољавали и на примеру изградње верских објеката, где је дуги низ година ситуација била најтежа и где је за добијање дозволе била потребна сагласност месних заједница, партијских форума, Социјалистичког савеза радног народа итд. Дозволе су се тешко издавале, а сразмерно најмање их је издато протестантским заједницама, што је довело до парадокса: надлежни државни органи нису ништа предузимали када су те заједнице куповале станове у стамбеним зградама и претварале их у богослужбене просторе или када су приватне куће користили за верске објекте.

Највећа аномалија и раскорак између законске норме и стварног стања било је форсирање атеизма насупрот верском уверењу. Дуго времена после рата, чак и у време самоуправног социјализма, захтевала се морално-политичка подобност под којом се подразумевао атеистички поглед на свет као обавезујући. У то време није се могло замислити да неки грађанин може бити директор фабрике или школе, а да није члан партије и атеиста. Доцније се у Кардељевој књизи "Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања"¹⁸ допушта могућност да се верници више укључују у политички живот и да критеријум морално-политичке подобности, зависне од религиозног опредељења не буде више зна-

¹⁷ Видети *Верске заједнице у ФНРЈ*, штампано за потребе Школе за унутрашњу управу, Београд, 1955.

¹⁸ Видети, Е. Кардељ, *Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања*, Београд, Комунист, 1977.

чајан фактор. У то време многи теоретичари друштвених наука бавили су се проучавањем феномена религије и цркве и односом марксизма и религије. Неки теоретичари су само на теоријском нивоу расправљали о различитим питањима, посебно о могућности дијалога марксизма и религије. Међутим, неки су проучавали конкретну друштвену праксу и указивали на потребу обостраног поштовања правних норми у овој области, од стране државе и верских заједница. Тако је нпр. Есад Ћимић сматрао да је са позиција марксизма сувишна брига за одступање конфесионалних заједница од аутентичне религијске концепције ако је то одступање друштвено–политички функционално, па и по цену да то одступање значи напуштање религијске концепције света. Само уколико то није друштвено–политички опортуно, званичну цркву треба упозорити да одступа од властите религијске оријентације. “Основни услов за конструктивну политичку и идејну акцију коју проводе социјалистичке снаге јесте обострано поштивање законитости. Пасиван положај социјалистичких снага спрам кршења законских прописа доприноси губљењу повјерења и подстиче нелојалне свећенике на деструктивну акцију. Својом практичном политиком социјалистичка држава, смјера постижању двојаког ефекта: уклонити сваку сметњу за слободно одвијање вјерског живота, с једне, и одговарајућим мјерама сузбити уношење политичких елемената у било који вид вјерског живота, с друге стране. Оба ова задатка су међусобно условљена: без слободе вјерског живота религија би се изродила било у прикривену било у отворену политичку дјелатност; тек присуство стварне вјерске слободе омогућава супротстављање сваком покушају политичке активности, макар се она заодијевала и у религијску одјећу.”¹⁹ Стално присутно питање политизације, односно захтева за деполитизацијом верских заједница често је разматрано ван контекста друштвених кретања, као и кретања у оквиру самих верских заједница или између њих. Појава и јачање нпр. националистичких тенденција у једној верској заједници у југословенским приликама доводила је увек до истих тенденција у другим верским заједницама које су биле засноване на принципу идентификације националне и верске припадности. У том смислу деполитизација започиње законским нормирањем ове области и раздвајањем државних и црквених послова, али она стварно може заживети у друштву ако грађани и верске заједнице слободно испољавају и обављају све оне послове које црква сматра неопходним да би могла да врши своју мисију међу људима и у људском друштву.

Значајан фактор у либералнијем гледању на деловање верских заједница имало је отварање према свету, приступање покрету несврстаних и улога Југославије као земље која је имала солидан углед у међународним односима, било у покрету несврстаних или као тампон зона Запада према источном блоку. У

¹⁹ Е. Ћимић, *Политичко и идејно суочавање с религијским феноменом*, у Зборнику “Религија и друштво”, Загреб, 1969. година, страна 184.

том контексту требало би гледати и на подизање угледа протестантских верских заједница које могу да одржавају бољу комуникацију са иностранством, да отварају школе за спремање свештеничког кадра, затим и први протестантски Теолошки факултет "Матија Влацић Илирик" у Загребу. Све ово је допринело да се протестантске верске заједнице, пре свега, евангеличке цркве (Словачка евангеличка црква) и Хришћанска реформатска црква наметну као значајан фактор у међуверској тежи највећих хришћанских цркава у земљи, попут Католичке и Српске православне, и да се екуменска опредељеност ових цркава искористи преко свештеничких удружења, како би се отклонио утицај "екстремних", посебно „националистичких и антисоцијалистички“ опредељених црквених достојанственика, свештеника и теолога у тим црквама.

Литература

- Благојевић, Мирко, *Религија и црква у трансформацијама друштва*, Београд, 2005
- Бранковић, Томислав, *Протестантске заједнице у Југославији-друштвени и политички аспекти деловања*, Београд, 2006.
- Верске заједнице у ФНРЈ*, штампано за потребе Школе за унутрашњу управу, Београд, 1955.
- Ђорђевић, Драгољуб *Научни атеизам и атеистичко васпитање: једна правовремена критика*, у зборнику *Искушења атеизма*, Градина/ЈУНИР, Ниш, 1997.
- Закони о правном положају верских заједница* доношени су следећим редом: СР БиХ, "Службени лист", број 6/1976; СР Словенија, "Урадни лист", број 15/1976; САП Војводина, "Службени лист", број 18/1976, СР Црна Гора, "Службени лист", број 9/1977, САП Косово, "Службени лист", број 10/1977, СР Македонија, "Службени весник", број 13/1977, СР Србија, "Службени гласник", број 44/1977, СР Хрватска, "Службене новине", број 14/1978.
- Е. Кардељ, *Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања*, Београд, Комунист, 1977.
- И. Лазић, *Правни и чињенични положај конфесионалних заједница у Југославији*, у "Вјерске заједнице у Југославији", Загреб 1970. година,
- И. Лазић, *Правни положај вјерских заједница у старој и новој Југославији*, у Зборнику *Религија и друштво*, Загреб, 1969.
- К. Маркс, *Прилог јеврејском питању*, Дело, Том 3, Београд, 1972
- Основни закон о правном положају верских заједница*, "Службени лист ФНРЈ" 22/1953
- Програм Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1962. година
- Е. Ћимић, *Политичко и идејно суочавање с религијским феноменом*, у Зборнику "Религија и друштво", Загреб, 1969. година
- Устав Социјалистичје Федеративне Републике Југославије са уставним амандманима и уставним законима*, "Службани лист", Београд, 1971. година, страна 186.
- Устав Демократске Федеративне Републике Југославије*. Београд, "Службени лист ФНРЈ", Београд, 1948. година, члан 25.
- Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970 I*, Београд, 2002, страна 171.

Резиме

Томислав Бранковић

САВЕЗ КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ И РЕЛИГИЈА са освртом на законску регулативу и праксу

Комунистичка партија темељила је свој однос према религији на марксизму-лењинизму као научном и теоријском оквиру. Марксизам као критичка теорија капиталистичког друштва разматрао је феномен религије и религиозности у односу на грађанско друштво и конципирао пројекат будућег социјалистичког друштва. Може се рећи да марксизам феномен религије посматра из визуре класног друштва, са материјалистичког становишта и уз примену историјског метода истраживања. Извориште религије налази у отуђењу човека, прво од себе самога, а затим и од других људи и на крају од самог друштва. Марксизам превазилази дотадашње просветитељске критике религије, као и вулгарно-марксистичке које су религију и религиозност везивале за људско незнање и заблуду. Марксизам религију ставља у историјски оквир укључујући друштвено и економско окружење које се мења, развија и тиме производи или доводи до промене религиозне свести.

У пракси Комунистичке Партије Југославије, односно доцније Савеза Комуниста Југославије у односу према религији и цркви било је помешаних ставова изворног марксизма али и много више догматских, лењинистичко-марксистичких, и најчешће административно-прагматичних ставова који су одговарали тренутном распореду политичких снага у држави или на нижим нивоима власти. Овај однос био је условљен поред тога стањем у партији, држави, међународном положају Југославије, стању у цркви и др. У том смислу може се рећи да је и у самој законодавној пракси која се односила на нормирање правног положаја цркве као и на питања верских слобода и права грађана превладавао атеистички прилаз, односно прилаз који се једино и искључиво одређивао у односу према Богу. Сматра се да је овај приступ имао превагу због негативног искуства радничког покрета у Југославији између два светска рата али и у току рата у односу на већину црквених делатника који су заузели негативан став према НОП-у. Процес атеизације који је фундиран одмах после завршетка Другог светског рата, поред тога што је декларативно имао значајну улогу у етаблирању и легитимисању новог друштвеног система, деловао је у односу према црквама најмање у два својства: деполитизације свих верских заједница и посебно потискивања идеје о идентификацији верског и националног код историјских и традиционалних цркава и верских заједница (Српска православна црква, Католичка црква, Исламска верска заједница).

Кључне речи: Комунистичка партија, Савез комуниста, религија, Закон о правном положају верских заједница, Српска православна црква, Католичка црква, Верске заједнице.

Summary

Tomislav Branković

THE LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA AND RELIGION with a reference to the relevant laws and practices

The Communist Party based its attitude to religion on Marxism-Leninism as a scientific and theoretical framework. As a critical theory of the capitalist society Marxism examined the phenomenon of religion and religious feelings in civil society and designed a project of a future socialist society. One can say that Marxism looks at the phenomenon of religion from the angle of a class society, from a materialistic viewpoint and while using the historical research method. The source of religion is in man's alienation first from himself, then from other people and, finally, from society itself. Marxism surpasses the criticisms of religion dating back to the Enlightenment as well as the vulgar-marxist criticisms that associated religion and religious feeling with human ignorance and delusion. Marxism places religion into the historical framework including the social and economic setting which is changing, developing and thus producing or bringing about changes in religious consciousness.

In their practice, the Communist Party of Yugoslavia or what was later the League of Communists of Yugoslavia had an attitude to religion and the church that was a mixture of some original Marxism but also, in much larger measure, of dogmatic, Leninist-Marxist and most often administrative –pragmatic stands which suited the then balance of political power in the state or at lower administrative levels. This attitude was also conditioned by the situation in the party, the state, Yugoslavia's international position, the situation in the church, etc. In this context, one can say that in the actual laws and regulations governing the legal status of the church and the issue of the religious rights and liberties of citizens the atheist approach predominated, i.e. the approach that was solely and exclusively determined in relation to God. This approach seems to have predominated due to the negative experience gained by the workers' movement in Yugoslavia between the two World Wars as well as during the course of the Second World War when the majority of church activists adopted a negative attitude to the National Liberation Movement (NLM). The process of atheization which was launched immediately following the end of the Second World War, in addition to formally playing a major role in establishing and giving legitimacy to the new social system of government, was also ongoing, in terms of its attitude to the churches, on at least two levels: 1) depoliticization of all religious communities; and 2) suppression of the idea that religious attributes should be identified as national attributes in the established and traditional churches and religious communities (Serbian Orthodox Church, Roman Catholic Church, Islamic Religious Community).

Key words: Communist Party, League of Communists, religion, Law on the Legal Status of Religious Communities, Serbian Orthodox Church, Roman Catholic Church, religious communities.